

Emile Zola

Еміль Золя

Le Capitaine Burle

Капітан Бюрль

1882

Переклад – Тетяна Жарко (2023 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Якщо Ви читаєте або завантажуєте цей переклад, прошу переказати прийнятну для Вас суму на підтримку Збройних сил України

Капітан Бюрль

I

Була дев'ята година. Містечко Сновіль¹ тільки-но вклатося спати, німе й чорне під крижаним листопадним дощем. На вулиці Реколле, одній з найвужчих і найпустельніших вулиць у кварталі довкола церкви Святого Івана, продовжувало сяяти єдине вікно на четвертому поверсі старого будинку, з чиїх дірявих ринв вивергалися потоки дощівки. Це пані Бюрль зоріла біля кволого багаття із викорчуваної виноградної лози, доки її онук Шарль робив уроки при блідому світлі лампи.

Квартира, винайнята за шістсот франків на рік, складалася з чотирьох велетенських кімнат, котрі взимку неможливо було натопити. Пані Бюрль спала у найпросторішій, її син, капітан-скарбник Бюрль, узяв кімнату з вікнами на вулицю, поруч з їдальнею, а малий Шарль на залізному ліжечку загубився вглибині неосяжного салону із запліснявілими шпалерами, який не використовували за призначенням. Нечисленні меблі капітана і його матері – масивні меблі з червоного дерева у стилі ампір, які від постійних переїздів із гарнізону до гарнізону згорбилися і втратили мідні ручки – зникали під високою стелею, звідки буцімто сіявся прозористий пил пітьми. Пофарбована у червоне кахляна підлога, холодна й тверда, крижанила ноги. Коло крісел лежали тільки витерті килимки, дрижачи від убогості цієї пустелі, куди крізь розбовтані двері й вікна залітали вітри.

Біля каміну пані Бюрль сперлась на підлокітники свого крісла, обтягненого жовтим оксамитом, і дивилась, як здіймається дим з останніх корінців. Це був нерухомий і порожній погляд старої людини, котра заново проживає життя всередині себе. Так вона сиділа ціліснітьк дні, висока, з довгообразим поважним обличчям, на якому тонкі губи ніколи не всміхалися. Удова полковника, котрий помер за день до того, як мав стати генералом, мати капітана, котрого вона супроводжувала навіть у військових походах, вона зберігала військову непорушність. Вона склала для себе уявлення про обов'язок, честь, патріотизм, завдяки яким трималася прямо й непохитно,

¹ В оригіналі вигадана автором назва Vauchamp

буцімто висохла від суворої дисципліни. Дуже рідко з неї виривалася скарга. Коли її син овдовів після п'яти років шлюбу, вона природно взяла на себе виховання Шарля із суворістю сержанта, котрому доручили муштру новобранців. Вона стежила за дитиною, не толерувала жодного капризу або порушення, примушувала його зоріти до півночі, і сама зоріла разом з ним, якщо уроки не було зроблено. Шарль, маючи делікатний темперамент, від цього непоступливого управління зростав дуже блідим. На його лиці сяяли гарні очі, занадто великі й занадто світлі.

Протягом тривалої мовчанки пані Бюрль увесь час ремигала одну й ту ж думку: її син зрадив її надії. Цього було достатньо, щоб займати її, щоб змусити її вдруге проживати життя – від народження малюка, котрий, як вона вірила, мав сягнути найвищих звань і вкрити себе гучною славою, і аж до цього тісного животіння у гарнізоні, цих маркітних днів, завжди подібних один до одного, цього падіння до посади капітана-скарбника, з якої йому ніколи не видряпатися і на якій він поступово обважнів. Утім, на початках вона лускала від пихи і на мить повірила було, що її мрія втілюється. Бюрль тільки-тільки випустився з військової школи, а вже відзначився у битві при Сольферіно, захопивши зі жменькою своїх людей цілу ворожу батарею. Його нагородили орденом, газети писали про його героїзм, він був знаний як один з найвідважніших солдатів на всю армію. Але герой поволі жирів, тонував у плоті, товстий, щасливий, спокійнісінький і боягузливий. У 1870 році він був усього лиш капітаном, потрапив у полон під час першої ж здибанки і повернувся з Німеччини розлючений, запрягшись, що його ніколи більше не спокусять воювати, бо він вважав це занадто дурним. І оскільки він, нездарий до жодного фаху, не міг кинути армію, йому вдалося отримати призначення капітаном-скарбником – нора, де, як він казав, принаймні зможе подохнути спокійно. Того дня пані Бюрль відчула, як у неї всередині все увірвалося. Це був кінець, вона вже ніколи не полишала задерев'янілої постави і постійно зціплювала зуби.

Вітер увірвався на вулицю Реколле, дощовий потік скажено гатив у шибки. Стара жінка звела очі від виноградної лози, що згасала, і перевірила, чи Шарль, бува, не куняє над латинськими вправами. Цей дванадцятирічний хлопчик став її останнім і найвищим сподіванням, за яке чіплялась її вперта потреба у славі. Спершу вона його ненавиділа з усією ненавистю, котру плекала до його матері – дрібненької робітниці-мереживниці, гарненької й тендітної, з якою капітан мав дурість одружитися, тому що, божевільний від

жадання, не зміг зробити її своєю коханкою. Потім мати померла, батько зосередився на своїх гріхах, а пані Бюрль знов узялася мріяти, дивлячись на бідолашне золотушне створіння, котре насилу могла виховати. Вона хотіла, щоб він був сильним, став героєм, яким Бюрль відмовився стати. І, сувора й холодна, вона занепокоєно дивилась, як він зростає, мацала його тіло, вбивала йому в голову відважність. Поступово, засліплена цією пристрасстю, вона повірила, що нарешті отримала чоловіка зі своєї родини. Дитина ж, маючи ніжну мрійливу натуру, відчувала фізичний жах до військового фаху. Але оскільки хлопчик страшенно боявся бабусі, а також був дуже лагідним, дуже покірливим, то повторював те, що вона казала, приречено погоджуюсь одного дня стати солдатом.

Тим часом пані Бюрль зауважила, що вправи ніяк не просуваються. Шарль, оглушений виттям бурі, спав з пером у руці і з очима, розплющеними над зошитом. Тож вона постукала своїми сухими пальцями по краю столу, хлопчик підскочив, відкрив словник і узявся його гарячково гортати. Стара жінка, завжди німа, підгребла корінці й спробувала розпалити вогонь, але їй це не вдалося.

Вона повністю обібрала себе у ті часи, коли вірила у свого сина: він проїв усю її невеличку ренту на свої пристрасті, котрі вона не наважувалася прицільно дослідити. Ще й зараз він спорожнявав дім, усе витікало на вулицю. Це були злигодні, голі кімнати, холодна кухня. Вона ніколи не говорила з ним про таке, адже шанувала дисципліну, а він-бо залишався хазяїном. Ось тільки іноді її проймала дріж на думку, що одного дня Бюрль таки накоїть якихось дурниць, котрі стануть Шарлеві на заваді вступити до війська.

Вона звелася й пішла на кухню по нові галузки, аж тут налетів жахливий вихор, напав на будинок, заgrimотів дверима і залив діряві ринви водою, що затопила водоспадами вікна. Посеред цього гармидеру її здивував дзвінок у двері. Хто це міг прийти в такий час і о такій порі? Бюрль повертався виключно після полуночі або й узагалі не повертався. З'явився наскрізь мокрий офіцер, вивергаючи лайку:

- К такій стобісовій матері!.. Еге! Ото ще суча погода!

Це був майор Лагіт – старий відчайдух, котрий за добрих часів пані Бюрль служив разом з полковником Бюрлем. Син унтерофіцера, він вступив до війська ще дитиною і, завдячуючи відвазі значно більше, ніж розуму, сягнув

звання командира батальйону, аж тут каліцтво, судоми м'язів стегна внаслідок поранення, змусило його погодитись на посаду майора. Він навіть трохи накульгував, але не слід було казати йому про це в очі, бо він з цим нізащо не погодився б.

- Це Ви, майоре? – мовила пані Бюрль, дивуючись дедалі більше.
- Так, до бісової мами! – проревів Лагіт. – Треба до чорта вас любити, щоб ганяти вулицями в таку сучу сльоту... І попа на двір не виженеш.

Він обтрусився, з його чобіт на підлогу витікали калюжі. Потім він роззирнувся.

- Мені вкрай треба побачити Бюрля... Він уже вклався, той ледащо?
- Ні, він не повертався, - мовила стара пані звичним шорстким голосом.

Майор був у відчаї. Він заволав, не тямлячись:

- Як то?! Не повертався?! Та вони наплювали мені в очі, у тому кафе, у тієї Мелані! Ви ж знаєте?!.. Я приходжу, а служниця регоче мені просто в морду і каже, що капітан пішов спатоньки. Агов! К сучій матері! Я це відчував, мені кортіло нам'яти їй вуха!

Він заспокоївся, нерішуче і спантеличено потупцяв кімнатою. Пані Бюрль пильно дивилась на нього.

- Ви маєте поговорити із капітаном особисто? – зрештою запитала вона.
- Так, - відповів він.
- І я не зможу йому переказати те, що Ви маєте повідомити?
- Ні.

Вона не наполягала. Але вона і далі стояла, і далі дивилась на майора, котрий, здавалось, ніяк не міг вирішитися піти. Кінець кінцем, він знову розлютився.

- Тим гірше! До дідька лисого!.. Якщо вже я прийшов, треба, щоб Ви знали... Може, так і ліпше.

Він сів біля каміну і простяг заляпані багнюкою чоботи, буцімто в ясному вогні запалали дубові колоди. Пані Бюрль поверталася на своє місце у кріслі, але помітила, що Шарль, здоланий втомою, саме зронив голову між розгорненими сторінками словника. Спершу поява майора розбуркала його, потім побачивши, що ним більше не переймаються, він не зміг опиратися

дрімоті. Бабуся попрямувала до столу і вже збиралася поплескати по його тендітних рученятах, що білили під лампою, але Лагіт зупинив її.

- Ні-ні, нехай це бідолашне парубча спить... Тут нічого веселого, йому немає потреби це чути.

Стара жінка сіла в крісло. Запанувала тиша. Співрозмовники споглядали одне одного.

- Що ж! Готово! – нарешті промовив майор, підкреслюючи свої слова розлюченим гойданням підборіддя. – Цей покидьок Бюрль догрався!

Пані Бюрль навіть не здригнулася. Вона зблідла і ще рівніше випрямилася у своєму кріслі. А майор продовжував:

- Я щось таке давно підозрював... Я пообіцяв собі одного дня поговорити з Вами про це. Бюрль забагато витрачав, до того ж, у нього була така ідіотська пика, що мені це зовсім не подобалося. Але я ніколи б і не подумав... Е! До чорта сучого! Яким же треба бути дурнем, аби накоїти таких капостей!

Задихаючись від обурення, він запекло гатив кулаком об своє коліно. Стара пані мусила навпростець запитати його:

- Він украв?
- Ви й не уявляєте... Еге ж? Я ж бо ніколи не перевіряв! Я схвалював рахунки, я ставив підписи. Ви ж знаєте, як це відбувається під час наради. І тільки під час ревізії, через того полковника, що кістки в молоці шукає, я казав йому: «Старенький мій, стережи свою касу, бо я за неї відповідаю.» І я був цілком спокійнісінький... Утім, протягом останнього місяця у нього була така кумедна пика, а ще мені переповіли певну бридоту, тож я глибше запхав носа до реєстрів, я вичитував його базгранину. І усе мені здавалося як слід, усе було дуже гарно записано...

Він зупинився, захоплений таким вибухом люті, що мусив негайно полегшити душу.

- К такій достобісовій сучій матері! К такій достобісовій сучій матері!.. Я обурююся не через ці викрутаси, а через гидотний спосіб, у який він зі мною повівся. Він наплював на мене! Чуєте, пані Бюрль?!.. К такій достобісовій сучій матері! Чи він має мене за старого дурня?

- Тож він украв? – перепитала матір.
- Сьогодні увечері, - трохи заспокоївшись, продовжував майор, - я вставав з-за столу, аж тут прийшов Ганьо... Ви ж знаєте Ганьо? Того різника, що на розі Сінного ринку? Ото ще капосний крутій, той один, що отримав підряд на м'ясо і згодує нашим хлопцям усіх дохлих корів з округи!.. Гаразд! Я прийняв його як собаку, аж тут він показав мені усі квіточки. Еге! І які квіточки! Схоже на те, що Бюрль завжди платив йому тільки завдатки. Дурисвітство несусвітнє, шахер-махер з цифрами, де й чорт ногу зламає. Отож, Бюрль винен йому дві тисячі франків, і різник каже, що піде й розповість усе полковникові, якщо йому не заплатять... Найгірше ж те, що той свинтух Бюрль, щоб і мене втягнути до того, щотижня давав мені фальшиву квитанцію, яку нахабно підписував від імені Ганьо... І це мені, мені – своєму старому другові! Зі мною такий злий жарт! К такій достобісовій сучій матері!

Майор звівся, здійняв кулаки догори і повалився на стілець. Пані Бюрль знову повторила:

- Він украв, так і мало статись.

А тоді, жодним словом не судячи і не засуджуючи свого сина, вона додала лишень:

- Дві тисячі франків. Але ж у нас їх немає... Тут, може, франків з тридцять.
- Я про це здогадувався, - мовив Лагіт. – А знаєте, куди усе пішло? До Мелані – бісової шльондри, від якої Бюрль геть стуманів... О! Ті жінки! Я давно казав, що він через них карк собі зламає! Я вже й не знаю, як він влаштований, той скотиняка! Він усього лиш на п'ять років молодший за мене, а досі казиться. Ото ще стобісів темперамент!

Знову запала тиша. Надворі дощ подвоївся, і було чути, як у приспаному містечку торохкотять комини димарів і гонти, які ураган трощив на бруківці.

- Ну ж бо, - продовжував, звівшись, майор, - якщо я тут залишатимусь, справи не владнаються... Я попередив Вас і вшиваюся.
- Як мені слід вчинити? До кого звернутися? – шепотіла стара жінка.
- Не впадайте у відчай, подивимося... Якби ж то я мав дві тисячі франків... Але ж Ви знаєте, що я не багатій.

Він знічено замовк. Він, старий парубок без дружини й дітей, сумлінно пропивав свою платню і програвав у карти те, що залишалося після коньяку і абсенту. Попри це, дуже чесний, бездоганно чесний.

- Байдуже! – продовжував він, стоячи на порозі, - однак я піду пошукаю нашого покидька у тієї панунці. Я переверну небо й землю... Бюрль, син Бюрля, і засуджений за розкрадання! Та годі! Чи можливо таке?! Це був би кінець світу. Ліпше я висаджу в повітря усеньке місто... І до дідька лисого! Не крайте собі серце. Для мене усе це ще прикрише!

Він з усієї сили потис їй долоню і зник у сутінках сходів, а вона присвічувала йому, здійнявши лампу. Коли ж вона поставила цю лампу на стіл посеред тиші й оголеності просторої кімнати, то мить постояла нерухомо перед Шарлем, котрий і досі спав, поклавши обличчя між сторінками словника. Через довге біляве волосся здавалося, що це бліденька голівка дівчинки. Вона замріялася, і на її затверділому й рішучому лиці з'явилося розчулення. Але це був тільки хвилиний рум'янець, і її лице одразу ж знову набрало холодної і вольової впертості. Вона відривчасто ляснула по руці малого і сказала:

- Шарле, вправи!

Хлопчик прокинувся, ошелешено тремтячи, і узявся квапливо гортати словник. В ту ж мить майор Лагіт навідмаш зачинив зовнішні двері і отримав прямисінько на голову такі ночви дощівки, яка вилася на нього з ринв, що крізь стугоніння бурі було чути його прокльони. Потім окрім гуркотіння зливи лунало лишень тихе скрипотіння Шарлевого пера на папері. Пані Бюрль повернулася на своє місце біля каміну і задерев'яніла, не відриваючи зіниць від згаслого багаття, занурившись у свою ідефікс і у свій звичайний вечірній настрій.

II

Кафе «Париж», яке тримала пані удова Мелані Картъє, знаходилося на Палацовій площі – широкій кривобокій площі, обсаджений низенькими запилюженими в'язами. У Сновілі казали: «Ходімо до Мелані?» За першою доволі просторою залою містилася друга – «диван»: дуже тісна, умебльована лавами, вкритими штучною шкірою, що вишикувалися уздовж стін, а по кутках – чотири столи з мармуровими покриттями. І саме там Мелані, тікаючи з-за шинквасу, за яким влаштовувала свою служницю Фрозину,

проводила вечори з постійними клієнтами – інтимними приятелями, яких у містечку називали «ті панове з дивану». Це було відзнакою для чоловіка: відтак про нього говорили тільки з усмішками, які містили водночас зневагу й глуху заздрість.

Пані Картєс овдовіла у двадцять п'ять років. Її чоловік-стельмах, котрий здивував Сновіль тим, що по смерті дядька перейняв кафе «Париж», одного чудового ранку привіз її із Монпельє, куди їздив кожні пів року, щоб закупитись наливками. Він устатковував свій дім і після меблів, безсумнівно, обрав собі якраз таку жінку, яку хотів – принадницю, котра збільшувала би продаж напоїв. Ніхто ніколи не дізнався, де він її підібрав, та й одружився він з нею лише за шість місяців по тому, як випробував її за шинквасом. До речі, думки у Сновілі розділилися: одні вважали Мелані красунею, а інші – солдафоном. Це була висока жінка з крупними рисами обличчя і шорстким волоссям, що спадало їй на брови. Але ніхто не заперечував її силу в «обкручуванні чоловіків». У неї були гарні очі, і вона зловживала ними, щоб уприуг дивитися на своїх добродіїв з дивану, котрі блідли і ставали м'якесенькими. Потім пробіг поголос, щоб у цієї жіночки гарне тіло, а на Півдні це люблять.

Картєс помер у дивовижний спосіб. Подейкували, що подружжя посварилося, і що від удару ногою в живіт утворилася пухлина. Зрештою, Мелані було непереливки, адже кафе аж ніяк не процвітало. Стельмах проїв грошики дядечка, бо сам пив свій абсент і вичовгував свій більярд. Якийсь час вважали, що пані буде вимушена спродатися. Але їй подобалось таке життя, і для дами усе було готове. Їй ніколи не було потрібно більше за кількох клієнтів, а велика зала могла залишатися порожньою. Тож вона вдовольнилася тим, що обклеїла «диван» білими й золотавими шпалерами і поновила штучну шкіру на лавах. Спершу вона приймала там аптекаря. Потім з'явився власник макаронної фабрики, за ним – повірений і суддя у відставці. Тому кафе залишалося відчиненим, але кельнер подавав не більш як двадцять келихів протягом дня. Влада толерувала цей заклад, бо пристойність зберігалася і, до того ж, було б скомпрометовано чимало респектабельних осіб.

Утім, щовечора у великій залі четверо або п'ятеро рантєс, які мешкали неподалік, грали зазвичай у доміно. Картєс помер, кафе «Париж» набрало дивного вигляду, а вони нічого не бачили й зберігали свої звички. Кельнер

став не потрібен, і Мелані його звільнила. Тож Фрозіна запалювала в кутку єдиний газовий ріжок для дрібних рантьє, котрі грали собі в доміно. Іноді зграйка молодиків, приваблених пересудами і збуджених від того, що йдуть до Мелані, захоплювала залу, голосно й знічено регочучи. Але їх зустрічали з крижаною гідністю: вони не бачили хазяйки, а якщо вона була на місці, то розчавлювала їх зневагою красуні, від якої вони безпорадно белькотіли. Мелані була занадто розумною, щоб марнувати себе на дурущі. Доки у великій залі панували сутінки, з плямкою світла в єдиному кутку, де дрібні рантьє машинально стукотіли доміно, вона сама приймала своїх добродіїв у «дивані», була безмежно люб'язною, дозволяла собі в годину забуття спертися на плече одного з них, щоб простежити, як кий елегантно штовхає кулю.

Якось увечері наші панове, котрі, врешті-решт, призвичаїлися один до одного, відчули неабиякий прикрий подив, побачивши, що капітан Бюрль влаштувався на дивані. Виглядало на те, що зранку він випадково зайшов хильнути вермуту і забалакався наодинці з Мелані. Увечері, коли він повернувся, Фрозіна одразу ж провела його до малої зали.

За два дні Бюрль царював, хоча не примусив до втечі ані аптекаря, ані макаронника, ані повіреного, ані суддю-пенсіонера. Малий і опецькуватий капітан обожнював дебелих жінок. У полку його називали «Бабій» через невпинний голод до жінок, за скажений апетит, який шукав задоволення будь-де і будь-як, і тим шаленіше, чим більший шматок потрапляв йому до зубів. Коли офіцери і навіть рядові солдати бачили неоковирні тілеса, що не вміщалися в одязі, якусь велетенську бодню жиру, то волали, байдуже, чи була вона у лахмітті, чи вдягнена в оксамити: «А ось іще одненька для того клятого Бабія!» Він хапав їх усіх, і увечері в казармах пророкували, що він від того подохне. Тож Мелані, ця жіночка з чудовим тілом, захопила його цілком і з непереможною силою. Він падав, він пропадав у ній. За два тижні він одурів від кохання товстуна, який спорожнює себе, не худнучи. Його малі очиці, що тонули на одутлому лиці, повсюди пасли вдовичку поглядом побитого пса. Він забувався у безкінечному екстазі перед її широким мужеподібним обличчям, довкола якого стирчало шорстке, мов щетина, волосся. Побоюючись, щоб вона, як він сам казав, не урізала йому пайку, він толерував добродіїв з дивану і віддавав свою платню до останнього гроша. Сержант так сказав про це становище: «Бабій знайшов свою дірку і в ній залишиться.» Пропаций чоловік!

Була майже десята, коли майор Лагіт вдруге розлючено відчинив двері кафе «Париж». Крізь стулку, що відлетіла навідріг, на мить вигулькнула чорна Палацова площа, яка перетворилася на озеро рідкої багнуки, що кипіла під пекельною зливою. Майор, цього разу мокрий до самих кісток, пішов, залишаючи за собою річку, прямісінько до шинквасу, де Фрозіна читала роман.

- Суко! – заволав він. – То ти насміхаєшся з військових?!.. Ось постривай!..

Він підняв руку і намірився дати такого ляпаса, що убив би й вола. Нажахана кухарочка позадкувала, а міщани, роззявивши роти, озиралися, нічого не розуміючи. Але майор не затримався. Він пхнув двері до дивану і впав поміж Бюрлем і Мелані саме в ту мить, коли вона, аби виявити люб'язність, давала капітанові грог з маленької ложечки, так наче улюблену канарку годують крихтами. Того вечора прийшли тільки аптекар і суддя-пенсіонер, але обидва, глибоко засмучені, забралися раненько. Тож Мелані, котрій на завтра були потрібні триста франків, скористалася нагодою, щоб виявити лагідність.

- Ну ж бо, мій малесенький хлопчику... Дайте мені дзьобика... Це смачно, еге ж?.. Ти моє поросятко!

Геть червоний і отетерілий капітан, зі згаслими очима, смоктав із ложечки з виглядом безмежної насолоди.

- До дідька лисого! – зерепетував майор, ставши на порозі. – То тепер тебе няньчать бабиська! Мені сказали, що тебе нема, мене викинули за двері, а ти тут квасишся!

Бюрль відштовхнув грог і затремтів. Мелані роздратовано звелася, буцімто хотіла затулити його своїм великим тілом. Але Лагіт дивився їй в обличчя зі спокійним і рішучим виглядом, добре відомим жінкам, котрим загрожують ляпаса.

- Залиште нас, - тільки й сказав він.

Вона повагалася ще мить. Їй здалось, немовби вона відчула посвист ляпаса, і, бліда від люті, пішла до Фрозіни за шинквас.

Лагіт, коли вони залишилися на самоті, став перед Бюрлем, а тоді, схрестивши руки й надимаючись, на повен голос заволав йому в лице:

- Скотина!

Той, ошелешений, хотів було обуритись. Але не мав часу.

- Замовкни!.. Ти об мене, свого друга, ноги витер. Ти припхав мені фальшиві квитанції, через які ми обидвоє можемо піти на каторгу. Чи ж порядно так робити? Хіба можна так жартувати, якщо знаєшся вже років тридцять?

Бюрль повалився на стілець і збілів. Усе його тіло дрижало в лихоманці. Майор продовжував, крокуючи довкола нього і грюкаючи кулаком по столах:

- То ти крав, мов поганий писарчук, і усе через ту курву?!.. Якби ти крав для своєї матері, це було б шляхетно. Але – до дідька лисого! – гризти черстві сухарі й відносити гроші до цього борделю! Ось що мене бісить!.. Скажино-но, що там у тебе таке у матні, бо ж ти, у твоєму віці, доконаєш себе із тією жандармихою?! Не бреш, я тільки-но побачив, як ви займалися тим свинством.
- А от ти граєш у карти, - пробелькотів капітан.
- О так, я граю, достобіса! – підхопив майор, чия лють від цього зауваження подвоїлася. – І я граю як чортова свиня, бо це зжирає мої останні лахи, і мене аж ніяк не можна вважати гордістю французької армії. Але – к такій бісовій матері! – я хоч і граю, але не краду!.. Подихай сам, якщо хочеш, нехай помирають з голоду мама і пущвірінок, але шануй касу і не роби прикрощів своїм друзям!

Він замовк. Бюрль сидів, дивлячись отупілим нерухомим поглядом. Якусь мить було чути тільки скрипотіння майорових чобіт.

- Це тобі не дурнички! – шалено продовжував той. – Га? Уявляєш себе між двома жандармами? Ах, скотина!

Він заспокоївся, узяв його за руку й звів зі стільця.

- Гаразд, ходімо! Треба негайно щось спробувати, бо я не хочу лягати в ліжку, маючи це на душі... Мені дещо спало на думку.

У великій залі Мелані та її служниця Фрозіна упівголоса жваво розмовляли. Мелані, побачивши, як вийшли двоє чоловіків, насмілилася підійти до них і сказати Бюрлеві співочим голосочком:

- Як то, капітане, Ви вже йдете?

- Так, він йде, - грубо відповів Лагіт. – І я таки сподіваюся, що він ніколи більше і ногою не ступить до вашої поганої діри.

Наполохана кухарочка смикнула хазяйку за сукню. На біду, вона пробурмотіла «п'янюга». Враз майор відважив ляпаса, від котрого йому вже певний час свербіла долоня. Жінки присіли, і він зачепив лише волосся Фрозіни, розплескавши очіпок і зламавши гребінь. Дрібні рантьє обурилися.

- До дідька! Вшиваймося, - сказав Лагіт, виштовхуючи Бюрля за поріг. – Якщо я залишуся, то уколошкаю тут усіх.

Надворі вони, щоб перейти площу, мусили брести у воді по кісточки. Дощ, гнаний вітром, струменів їхніми обличчями. Доки капітан мовчки йшов, майор знов і ще завзятіше узявся докоряти йому за «бахурство». Гарна погода, щоб ганяти вулицями, еге ж? Якби він не наробив дурниць, вони обидвоє лежали б у тепленькій перині замість того, щоб ось так бабратися. Потім він заговорив про Ганьо. Злодюга, від чийого тухлого м'яса у цілого полку вже тричі були кольки! Якраз за тиждень має закінчуватися укладена з ним угода. До дідька, якщо під час закупівель його пропозицію знову буде прийнято!

- Усе залежить від мене, я вибираю кого хочу, - ревів майор. – Ліпше я відріжу собі руку, ніж дам заробити бодай гріш цьому труїтелю!

Він послизнувся і в'їхав у рівчак по коліна. Ледь переводячи подих від лайки, він додав:

- Знаєш, я піду до нього... Я піду до нього, а ти лишайся на ганку... Я хочу побачити, які кишки у тієї потолочі, і якщо завтра він, як погрожував мені, наважиться піти до полковника... З різником! До дідька лисого! Скомпрометувати себе з різником! О, ти не пихатий! І я тобі цього ніколи не пробачу!

Вони прийшли на Сінну площу. Дім Ганьо був цілком темним, але Лагіт заgrimотів у двері з усією силою і йому, врешті-решт, відчинили. Залишившись на самоті в щільному мороку, капітан Бюрль навіть не подумав про те, щоб знайти сховок від дощу. Він стримів на розі ринку, стоячи під зливою, а голова його була повна гучного гудіння, через яке він не міг міркувати. Він не нудився і не усвідомлював часу. Будинок із зачиненими вікнами й дверима ніби помер. А він усе дивився на нього. Коли майор вийшов за годину, капітанові здалося, що він туди тільки-но зайшов.

Похмурий Лагіт нічого не сказав. Бюрль не наважувався розпитати його. Хвилину вони шукали один одного, вгадували один одного в пільмі. Потім вони пішли уздовж темних вулиць, якими гірським потоком котилась вода. Так і йшли вони пліч-о-пліч, примарні й німі. Майор, занурений у мовчанку, навіть припинив лаятися. Утім, коли вони знову вийшли на Палацову площу, і в кафе «Париж» іще світилося, він поплескав Бюрля по плечу, кажучи:

- Якщо ти ще колись зайдеш до цієї діри...

- Не бійся! – відповів капітан, не давши йому договорити.

Він простягнув йому руку. Але Лагіт продовжував:

- Ні-ні, я проведу тебе до твого порогу. Так принаймні я буду певен, що цієї ночі ти туди не повернешся.

Вони пішли далі. Прямуючи вулицею Реколле, обидвоє стишили крок. Вже перед дверима до помешкання капітан, витягнувши ключа з кишені, нарешті наважився:

- То як? – запитався він.

- Ось так! – грубим голосом підхопив майор. – Я така ж скотина, як і ти... Так, я вчинив мерзоту... А, к такій чортибісовій матері! Щоб тебе чорти вхопили! Наші солдати ще протягом трьох місяців їстимуть падлину.

І він пояснив, що Ганьо, той мерзенний Ганьо, має добрячу макітру і, помаленьку-потихеньку, змусив його сторгуватися: він не піде до полковника, навіть подарує дві тисячі франків – замінить сфальшовані квитанції на ті, які підпише сам. Але натомість він вимагав, щоб майор під час наступних закупівель забезпечив йому постачання м'яса. На тому й домовилися.

- Га? – продовжував Лагіт. – Скільки ж має накрастися ця тварюка, щоб викинути для нас дві тисячі франків!

Бюрль, задихаючись від хвилювання, схопив долоні старого друга. Йому вдалося лишень пробелькотіти нерозбірливу подяку. Бридота, яку майор тільки-но скоїв, щоб врятувати його, зворушила його до сліз.

- На перший раз досить, - буркнув той. – Так треба було... До дідька! Не мати й двох тисяч франків у касі! Від того до карт огида візьме... Тим гірше для

мене! Я ще та наволоч... Ось тільки, послухай, не роби так вдруге, бо до бісової матері, якщо я вдруге так зроблю!

Капітан поцілував його. Він зайшов у дім, а майор з хвильку постояв на ганку, аби упевнитися в тому, що він вклався спати. Пробамкало північ, а дощ і досі періщив чорне місто, тож він важко попрямував додому. Йому було прикро від думки про своїх людей. Він зупинився і скрикнув на всі груди зміненим голосом, повним ніжної жалості:

- Бідолашні тварюки! Скільки ж старих корів вони пережеруть за дві тисячі франків!

III

Увесь полк був ошелешений. Бабій розірвав з Мелані. Під кінець тижня це підтвердилося і було незаперечним: капітан ногою не ступав у кафе «Париж», і подейкували, що аптекар зайняв ще тепленьке місце, від чого неабияк засмутився колишній суддя. Ще неймовірнішим було те, що капітан жив усамітнено на вулиці Реколле. Він, безсумнівно, устаткувався, і аж настільки, що сидів вечорами біля каміну і перевіряв, як малий Шарль вивчив уроки. Матір, котра і слова не зронила про його шахер-махери з Ганьо, сиділа навпроти нього у своєму кріслі, пряма й сувора, але погляд її казав, що вона вірить у його зцілення.

За два тижні майор Лагіт якось зайшов після служби, щоб напроситися на вечерю. Він почувався трохи зніченим через те, що мав опинитися разом з Бюрлем, звісно, не через себе самого, а через капітана, бо вважав, що може викликати у нього недобрі спогади. Однак, оскільки капітан виправився, він хотів потиснути йому руку й перекусити разом з ним. Йому це буде приємно.

Бюрль був у своїй кімнаті, коли прийшов Лагіт. Тож його прийняла пані Бюрль. Сказавши, що прийшов поїсти супу, він додав, стишуючи голос:

- То як?

- Усе йде якнайкраще, - відповіла стара жінка.

- Нічого підозрілого?

- Зовсім нічого... Лягає о дев'ятій, жодних відлук, і виглядає таким щасливим.

- А! К бісовій матері! Оце вже чемненько! – заволав майор. – Я добре знав, що ним треба було трусонути. Він, тварюка, ще має серце!

Коли зайшов Бюрль, він стис йому руки так, що мало не зламав. І біля каміну, перш ніж сісти до столу, вони порядно балакали й уславлювали принади домашнього вогнища. Капітан проголосив, що не проміняє свою хату на королівство. Коли він скидає форму, взуває капці й простягається у своєму кріслі, то сам король, як він висловився, не годен назватися йому дядьком. Майор схвально вигукував. Звісно, від доброї поведінки він не схуд, а ще більше роздувся, очі йому запливли, губи розпухли. Він наполовину куняв, тонути у своєму тілі, й повторював:

- Родинне життя – що ще треба?!.. Ах, родинне життя!

- Це дуже добре, - сказав майор, занепокоєний через те, що побачив його таким дохлим. – Але слід уникати перебільшень в усьому... Рухайся, заходь час від часу до кав'ярні.

- До кав'ярні? Навіщо?.. Тут я маю все, що мені потрібно. Ні-ні, я залишуся вдома.

Шарль складав книжки, і Лагіт здивувався, побачивши, що з'явилася служниця і почала накривати на стіл.

- Ого! Ви взяли когось? – звернувся він до пані Бюрль.

- Так було потрібно, - відповіла вона, зітхаючи. – Мої ноги вже не ходять, усе господарство було занедбане... На щастя, татусь Каброль довірив мені свою дочку. Ви ж знаєте татуся Каброля, того старого, котрий замітає ринок?.. Він не знав, що робити з Розою. Я вчу її потроху куховарити.

Служниця вийшла.

- То скільки їй років? – запитав майор.

- Заледве сімнадцять. І така дурна, така брудна. Але я даю їй лишень десять франків на місяць, і вона їсть самий суп.

Коли зайшла Роза зі стосом тарілок, Лагіт, котрого дівчата мало цікавили, провів її поглядом, здивований тим, що побачив таке страшко. Вона була мала, дуже чорнява, трішки горбата, з мавп'ячим плосконосим обличчям, на якому провалювався великий рот і блищали зеленкуваті крихітні очиці. Маючи широкі крижі й довгі руки, вона виглядала дуже сильною.

- К чортовій матері! Ото пика! – весело мовив Лагіт, коли кухарка знову вийшла, щоб принести солі й перцю.

- А! – недбало буркнув Бюрль. – Вона дуже послужлива, робить усе, що їй скажеш. І така згодиться, щоб мити тарілки.

Вечеря була чарівна. Їли юшку і бараняче рагу. Шарлю загадали розповідати історії про колеж. Пані Бюрль, щоб довести, наскільки він чемний, кілька разів перепитувала його: «Правда ж, ти хочеш стати військовим?» І на її білих губах ковзала усмішка, коли хлопчик відповідав з боязкою покорою дресованого песика: «Так, бабусю». Капітан Бюрль поклав лікті на стіл і поволі й зосереджено жував. Ставало паркіше, єдина лампа, що освітлювала стіл, залишала по кутках просторої кімнати примарні тіні. Це був обважнілий добробут, усамітненість людей без статку, котрі не змінюють тарілки для кожної страви і яких звеселяє компотниця, наповнена збитими вершками, які вирішили приготувати в останню мить.

Роза, від чиєї важкої ходи витанцьовував стіл, коли вона крутилася позад господарів, ще не розкривала рота. Нарешті вона стала поруч з капітаном і запитала хрипким голосом:

- Пан хоче сиру?

- Га? Що? – здригнувся Бюрль. – А, так, сир... Гарно тримай тарілку.

Він відрізав шматок твердого сиру, а дівча, стоячи, дивилося на нього вузькими очицями. Лагіт засміявся. Від самого початку вечері Роза його добряче розважала. Він стишив голос і пробурмотів на вухо капітану:

- Ні, знаєш, я вважаю, що вона дивовижна! В кого ще такі ніс і рот?.. Відправ-но її яюсь до полковника, просто щоб показати її. Його це потішить.

Від цієї бридкості його переповнювали батьківські почуття. Він забажав побачити її зблизька.

- Послухай-но, доню, а я? Я теж хотів би сиру.

Вона підійшла з тарілкою, а він, встромивши ножа у шмат сиру, забувався, дивлячись на неї, реготав, не стримуючись, бо відкрив, що у неї одна ніздра ширша за іншу. Роза, дуже поважна, давала витріщатися на себе і чекала, доки пан припинить реготати.

Вона прибрала зі столу й зникла. Бюрль одразу ж заснув біля каміну, доки майор і пані Бюрль гомоніли. Шарль узявся за уроки. З високої стелі сіявся безмежний спокій – спокій міщанських родин, які в добрій злагоді зібралися в одній кімнаті. О дев'ятій Бюрль звівся, позіхаючи, і оголосив, що йде спати. Він перепрошував за те, що очі йому мимоволі заплющувалися. За пів години майор збирався піти, і пані Бюрль марно шукала Розу, щоб та йому присвітила. Певно, вона вже пішла до себе на піддашшя. Ця дівчина справжня курка, бо може проспати пів доби, не поворухнувши й пальцем.

- Нікого не турбуйте, - сказав на сходах Лагіт. – Мої ноги не кращі за Ваші, але якщо я триматимусь за поручні, то нічого собі не зламаю... Нарешті, люба пані, я дуже щасливий. Ось ваші прикрощі й скінчилися. Я вивчав Бюрля і присягаюся Вам, що він не приховує і найменшого крутіства... До дідька! Вже час, щоб він виборсався зі спідниць. Це могло погано скінчитися.

Майор пішов задоволений. Це дім добрих людей, де стіни скляні: немає найменшої можливості сховати тут якесь свинство!

Правду кажучи, у цьому напевненні його тішило те, що відтепер він не муситиме перевіряти капітанові рахунки. Ніщо так не вимучує його, як ті бамаги. Але якщо Бюрль устаткувався, він може курити люльку і з заплющеними очима ставити підпис. Утім, одним оком він продовжував стежити. Квитанції були в порядку, баланси бездоганно збігалися – жодних порушень. За місяць він уже тільки гортав звіти й перевіряв баланс, як, до речі, завжди й робив. Але одного ранку, без жодних підозр, виключно тому, що ще не запалив люльку, його очі затрималися на одному рахунку, і він виявив помилку в тринадцять франків. Підсумок був збільшений на тринадцять франків, щоб збалансувати рахунок. В записаних сумах не було помилки, бо він звірив їх з квитанціями. Це здалося йому підозрілим, але він нічого не сказав Бюрлю і пообіцявся перевірити рахунки. Наступного тижня нова помика – бракувало дев'ятнадцяти франків. Тож, сповнений тривоги, він закопався у реєстри й цілісінький проклятий ранок усе відстежував, додавав, пітнів і лаявся, бо череп йому тріщав від цифр. І в кожному підсумку він констатував крадіжку кількох франків. Це була така мізерія: десять франків, вісім франків, одинадцять франків. Наприкінці суми впали до чотирьох і трьох франків, але не було жодного рахунку, де Бюрль не узяв би бодай півтора франка. Протягом майже двох місяців капітан у такий спосіб надгризав касу. Порівнюючи дати, майор зміг встановити, що добрячий урок

змусив його сидіти спокійно лише тиждень. Він цього відкриття він остаточно впав у відчай.

- К такій тристобісовій матері! – горлав він на самоті, гатячи кулаками по реєстрах. – Це ще паскудніше!.. Фальшиві квитанції він Ганьо – це було хоча б зухвало... Але цього разу... К такій сучій матері! Він упав нижче за кухарку, яка відскубує два су на ющі... Підмантачувати рахунки! Пхати собі до кишені півтора франка!.. К такій сучій тристобісовій матері!.. Та май ти хоч трішки гордості, сволоцюго!.. Забирай касу і йди прожирати її з акторками!

Він обурювався через ганебну мізерність таких крадіжок. Крім того, він розлютився через те, що його знову зробили йолопом у спосіб фальшивих рахунків – у такий простий і такий дурний спосіб. Він звівся і протягом години міряв кроками свій кабінет, не тямлячись від люті, не знаючи, що робити, і подеколи вигукуючи на повен голос:

- Ясна річ, цей чоловік – покидьок. Треба діяти... Я можу щоранку завдавати йому добру халазію, але це не завадить йому по обіді запхати собі в хавку трифранкову монету... Але – до дідька лисого! – де він їх проїдає? Він більше не виходить, лягає спати о дев'ятій, і вдома у них все виглядає таким чесним, таким чемним!.. Чи у того кабанюки є інші гріхи, про які ніхто не знає?

Він повернувся до письмового столу і додав отримані суми, які становили п'ятсот сорок п'ять франків. Де взяти такі гроші? І саме наближалася інспекція. Нехай лишень тому помисливому полковнику спаде на гадку перевірити підсумки, і цей підспідок одразу ж вигулькне на світ. Цього разу Бюрлеві кінець.

Така думка заспокоїла майора. Він більше не лаявся, а сидів скрижанілий, маючи перед очима пряму й сповнену відчаю постать пані Бюрль. Водночас його серце так розпукало від власних прикрощів, аж йому ледь не лускали груди.

- Ну ж бо, - пробурмотів він, - перш за все треба, щоб я розібрався в усіх історіях того падлюки. А потім я завжди зможу діяти.

Він пішов до кабінету Бюрля. З протилежного тротуару він помітив спідницю, яка зникала у прочинених дверях. Гадаючи, що вхопив саме той підспідок, він прослизнув за нею і прислухався. Це була Мелані, він упізнав її

співочий голос товстунки. Вона скаржилася на тих добродіїв з дивану, говорила про вексель, котрий не знає, як сплатити, і що до неї прийшли судові виконавці і все буде продано. Капітан заледве відповідав, казав, що не має і шеляга, тож вона, врешті-решт, залилася сльозами. Вона зверталася до нього на «ти», називала «найдорожчим синочком». Але даремно вона вживала найсильніші засоби – її спокушання не мали жодних наслідків, бо глухий голос Бюрля і далі повторював: «Неможливо! Неможливо!» За годину Мелані, забираючись геть, лютувала. Майор, здивований тим, як усе обернулося, мить зачекав, перш ніж зайти до кімнати, де капітан лишився самий. Він побачив, що той цілком спокійний, і, незважаючи на шалене бажання обізвати його чортовою свинею, він йому нічого не сказав, вирішивши спершу довідатися правду.

У кабінеті не було і найменшого духу гультьяйства. Біля столу із почорнілого дерева стояло плетене крісло капітана, прикрите цнотливим шкіряним килимком, а в кутку височіла міцно замкнена каса без жодної щілини. Наближалось літо, і до вікна залітав спів зяблика. Усе було в бездоганному порядку, з течок ширився запах старого паперу, що навіював довіру.

- Це ж була та шкапа Мелані, та, котра вийшла, як я заходив? – запитав Лагіт.

Бюрль знизав плечима і пробурмотів:

- Так... Вона знову прийшла сотати з мене мотузки, щоб я дав їй двісті франків... Але я не дам і десятьох франків, і десятьох су!

- Ти диви! – підхопив майор, бажаючи його промацати. – А мені казали, що ти знову бачишся з нею.

- Я?!.. О, ні! це вже ні! З мене вже досить тих курв!

Лагіт пішов, спантеличений. Тож куди могли подітися п'ятсот сорок п'ять франків? Невже той волоцюга після жінок накинусь на вино й карти? І він пообіцявся, що того ж вечора зненацька заскочить Бюрля у нього вдома. Можливо, розбалакавши його і розпитавши його матір, він зможе дізнатися правду. Але по обіді йому нестерпно розболілася нога. Останнім часом справи були кепські, і він мусив змиритися з тим що, має користуватися ціпком, аби не кульгати занадто сильно. Він був у відчаї через той ціпок. Він, як сам казав з прикрим шалом, тепер став інвалідом. Проте увечері, зробивши вольове зусилля, він звівся зі свого крісла і, налягаючи на ціпок, поволочився крізь темну ніч на вулицю Реколле. Коли він дістався туди,

пробамкало дев'яту. Двері на вулицю були прочинені. Він відсапувався на прогоні четвертого поверху, аж тут його здивували голоси на горішньому поверсі. Йому здалося, що він упізнав голос Бюрля. З цікавості він пішов угору сходами. Вглибині коридору, ліворуч, крізь двері пробивалася смужка світла. Але від скрипотіння його чобіт двері зачинилися, і він опинився в суцільній пільмі.

- Ну й дурний я! – подумав він. – Це котрась кухарка пішла спати.

Утім, він підійшов якомога тихіше і притулив вухо до дверей. Балакали двоє голосів. Він стояв, роззявивши рота. Це був той кнуряка Бюрль і те страшко Роза.

- Ти пообіцяв мені три франки, - грубо казала кухарочка. – Дай мені три франки.
- Дорогесенька моя, я принесу їх завтра, – благальним тоном повторював капітан. – Сьогодні я не зміг... Ти ж знаєш, я завжди дотримуюся слова.
- Ні, дай мені три франки, або йди геть.

Напевно, вона вже була роздягнена й сиділа на краю свого складаного ліжка, бо воно тріскотіло від найменшого її руху. Капітан, стоячи поруч з нею, тупцяв на місці. Він ступив крок.

- Будь чемненькою. Дай-но я ляжу.
- Та облиш мене! – скрикнула Роза своїм звичним грубим тоном. – Я гукатиму, я піду наниз і все скажу старій... Дай лишень мені три франки!

І вона не поступалася зі своїх трьох франків, наче вперта тварина, що відмовляється йти.

Бюрль ображався, плакався, а потім, щоб розжалістити її, витяг з кишені слоїк варення, яке забрав з буфету своєї матусі. Роза прийняла слоїк і одразу ж кинулася його спорожнити – без хліба, держакон виделки, що валялася на комоді. Їй дуже смакувало. Але коли капітан вирішив, що підкорив її, вона відштовхнула його тим же впертим порухом.

- Та начхати мені на твоє варення!.. Мені треба три франки!

Після цієї останньої вимоги майор здійняв ціпка, щоб розтроцтити двері навпіл. Він задихався. К такій бісовій матері! Суча дівка! Подумати лишень, капітан французької армії терпить таке! Він забував бридоту Бюрля, він

задушив би ту жахливу жінку через її маніження. Хіба можна торгуватися, коли маєш таку пику, як у неї?! Це вона мала б платити! Але він стримався, аби почути, що буде далі.

- Ти робиш мені велику прикрість, - повторював капітан. – А я ж був таким добрим до тебе... Я подарував тобі сукню, тоді сережки, потім годинничок... А ти навіть не користуєшся моїми подарунками.
- Ще чого! Щоб їх пошкодити?!.. Це татусь береже мені мої речі.
- А усі ті, гроші, що ти у мене вициганила?
- Татусь їх для мене відкладе.

Запала тиша. Роза міркувала.

- Послухай, якщо присягнешся, що завтра увечері принесеш мені шість франків, я згодна... Ставай навколішки й присягайся, що принесеш мені шість франків... Ні-ні, навколішки!

Майор Лагіт, здригаючись, відійшов від дверей і залишився на прогоні, спираючись на стіну. Ноги не слухались його, і він розмахував своїм ціпком, наче шаблею, серед темних сходів. Ах, к такій стосучій матері! Він розуміє, чому той кнуряка Бюрль більше не виходить з дому й лягає о дев'ятій! Гарненька розмова – «Начхати мені!». Та ще й з брудною потолоччю, яку послідуший рядовий не підібрав би на купі гною!

- Але к такій бісовій матері! – вголос мовив майор. – Чому він не залишив собі Мелані?

Що тепер робити? Зайти і всипати їй обом добрячого прочухана ось цим ціпком? Такою була його перша думка, але потім він пожалів бідолашну стареньку на долішньому поверсі. Ліпше залишити їх з їхнім паскудством. З цього капітана вже не буде нічого доброго. Якщо чоловік упав до такого, то можна сипати йому на голову землю лопатою, щоб покінчити з ним як з гнилою твариною, котра отруєє світ. Марно тицяти його носом у його ж лайно – наступного ранку він почне те ж саме і, врешті-решт, крастиме мідяки, щоб купити льодяників завошивленим жебрачкам. До бісової матері! Гроші французької армії! А честь прапора?! А прізвище Бюрлів – це шановане прізвище, яке зрештою опиниться у багні?! К такій тристобісовій чортовій матері! Так не може скінчитись!

Майор на мить розчулився. Якби ж то він мав п'ятсот сорок п'ять франків! Але жодного шеляга! Напередодні, після видачі платні, він упився коньяком,

наче молодший лейтенант, і все процвиндрив у карти. Так йому й треба, що він волочить ногу! Він заслуговує на те, щоб подохнути!

Отож він залишив тих двох собак у люлі. Він спустився сходами і подзвонив до пані Бюрль. Минуло принаймні п'ять хвилин, перш ніж йому відчинила сама стара пані.

- Прошу дарувати мені, - сказала вона. – Я гадала, що те сонько, та Роза, ще тут... Ось я піду й розторсаю її у ліжку.

Майор стримав її.

- А Бюрль? – спитався він.

- О! Він хропе від дев'ятої... Якщо хочете, постукайте до його спальні.

- Ні-ні... Я лишень хотів зайти і побажати вам добраніч.

Шарль сидів у вітальні за столом, на звичному місці, і якраз дописав свій твір. Але він виглядав нажаханим, і його бідолашні білі рученята тремтіли. Бабуся, перш ніж відправити його спати, читала йому оповіді про битви, щоб розвинути у ньому родинний героїзм. Того вечора історія «Месника» - корабля, навантаженого смертиками, який поглинуло відкрите море, - довела дитину до нападу нервової кризи, наповнивши йому голову пекельними кошмарами.

Пані Бюрль попросила у майора дозволу завершити читання. Потім вона урочисто згорнула книжку, коли останній матрос вигукнув: «Хай живе Республіка!» Шарль сполотнів, мов простирадло.

- Ти чув? – перепитала стара пані. – Обов'язок кожного французького солдата – померти за Батьківщину.

- Так, бабусю.

Він поцілував її в лоб і, дрижачи від страху, пішов спати у просторій кімнаті, де від найменшого тріскотіння старих меблів вкривався холодним потом.

Майор слухав з поважним виразом. Так, до бісової матері! Честь – це честь, і ніколи він не дозволить тому покидькові збезчестити цю бідолашну стареньку і цього пуцьвірінка. Якщо у хлопчика такий смак до військового життя, треба, щоб він міг вступити до військової школи з високо піднятою головою. Утім, майор відступав перед клятою думкою, котра засіла йому в

голови після тієї історії з шістьма франками, там нагорі, аж доки пані Бюрль не взяла лампу, щоб провести його. Проходячи повз спальню капітан, вона здивувалася, побачивши, що ключ стирчить у дверях, чого ніколи не бувало.

- Та заходьте, - мовила вона. – Йому шкідливо стільки спати, він від того обважнів.

І перш ніж майор устиг стати їй на заваді, вона відчинила двері й скрижаніла, побачивши порожню кімнату. Лагіт геть почервонів, і у нього був настільки дурнуватий вигляд, що вона враз усе зрозуміла, пригадавши тисячі дрібничок.

- Ви це знали, Ви це знали, - белькотіла вона. – Чому мене не попередили?.. Господи! У мене вдома, поруч з його сином, з тією посудомийкою, з тим чудовиськом!.. І він знову вкрав, я це відчуваю!

Вона стояла, прямісінька, біла й нерухома. А потім додала черствим тоном:

- Послухайте! Я хотіла б його смерті!

Лагіт узяв обидві її руки й мить тримав їх, міцно стискаючи у своїх долонях. Після цього він поквапом пішов, бо в горлі йому стискався клубок, він замало не плакав. А! К такій тристобісовій сучій матері! Ось цього разу він вирішив остаточно!

IV

Ревізія мала відбутися наприкінці місяця. Майорові залишалося десять днів. Наступного ранку він поволочився, накульгуючи, до кафе «Париж», де замовив кухоль пива. Мелані геть зблідла, а Фрозіна, побоюючись ляпаса, наважилася принести замовлений кухоль. Проте майор здавався дуже спокійним. Він сказав дати йому стільця, щоб простягнути ногу, а тоді пив собі пиво як добрий дядечко, що має спрагу. Так він просидів годину, доки не побачив, як Палацовою площею проминають двоє офіцерів – командир батальйону Морандо і капітан Дюсе. Він покликав їх, щосили розмахуючи ціпком.

- Та заходьте, випийте кухоль! – крикнув він до них, тільки-но вони наблизилися.

Офіцери не наважилися відмовитись.

- То тепер Ви ходите сюди? – запитав Морандо майора, коли кухарочка принесла кухлі.
- Так, тут добре пиво.

Капітан Дюсе хитро підморгнув:

- Майоре, Ви вже на дивані?

Лагіт, не відповівши, зареготав. Тоді з нього почали жартувати через Мелані, а він знизував плечима з виглядом доброго дядечка. Що не кажіть, ця жіночка має гарне тіло, і скільки б не кепкували, але ті, котрі вдають, буцімто плюються, насправді були б не від того, щоб вскочити в гречку. Потім він обернувся до шинквасу, намагаючись зробити витончену міну, і мовив:

- Пані, ще пива!

Мелані була настільки здивована, що встала й принесла пива. Коли вона підійшла до столу, майор затримав її, навіть забувся аж настільки, що здегка поплескав її долоню, яку вона поклала на спинку стільця. Тож вона сама, звична як до стусанів, так і до пестоців, повелася вельми галантно, вважаючи, що це фантазія старої шкапи, як вони із Фрозіною називали його. Дюсе і Морандо перезирнулися. Як то?! Цей клятий майор займає місце Бабія?! Еге! До біса! Увесь полк нарегочеться!

Враз Лагіт, котрий крізь відчинені двері одним оком стежив за Палацовою площею, вигукнув:

- Дивіться! Бюрль!
- Так, це його час, - сказала Фрозіна, і собі наближаючись. – Капітан проходить щодня, коли повертається зі служби.

Майор, незважаючи на біль у нозі, встав. Він відштовхнув стілець і гукнув:

- Агов! Бюрле!.. Ходи до нас! Випий кухоль!

Ошелешений капітан, не розуміючи, як майор міг опинитись у Мелані, та ще й з Дюсе і Морандо, машинально підійшов. Усі його думки переплуталися. Він зупинився на порозі, і досі вагаючись.

- Кухоль! – скомандував майор.

А тоді обернувся:

- Що з тобою?.. Та заходь, сідай! Чи ти боїшся, що тебе з'їдять?!

Коли капітан сів, усі знітилися. Мелані, хоча їй злегка дрижали руки, принесла кухоль, охоплена постійним страхом перед сценою, через яку її заклад зачинять. Тепер галантність майора почала її непокоїти. Вона спробувала ухилитися, коли він запросив її випити щось у їхньому товаристві. Але він, говорячи як хазяїн цього дому, вже замовив Фрозіні скляночку ганусівки, тож Мелані була змушена сісти між ним й капітаном. Він говорив ламаним голосом:

- От я хочу, щоб поважали дам... Будьмо ж французькими лицарями, к такій матері! За здоров'я пані!

Бюрль, не відводячи очей від кухля, продовжував знічено усміхатися. Двоє інших офіцерів, шоковані таким чаркуванням, вже намагалися піти. На щастя, зала була порожня. Тільки дрібні рантьє довкола свого звичного столу грали щоденну післяобідню партію доміно, крутячи головами на кожну лайку, скандалізовані таким товариством і готові погрожувати Мелані тим, що перейдуть до кафе на вокзалі, якщо ця згряя заволодіє їхнім місцем. А ще дзижчала ціла згряя мух, приваблених брудними столами, які Фрозіна мила виключно щосуботи. Розклавшись на шинквасі, кухарочка знов узялася читати роман.

- То як?! Ти не почаркуєшся з пані? – грубо запитав майор Бюрля. – Принаймні будь гречним!

А тоді звернувся до Дюсе й Морандо, які вкотре звелися:

- Та зачекайте, трясця вашій матері! Підемо разом... Це ось ця тварюка ніколи не вміла поводитися.

Двоє офіцерів залишилися навстоячки, здивовані раптовою люттю майора. Мелані хотіла відновити злагоду і засміялася як послужлива дівчина, поклавши долоні на руки обох чоловіків. Але Лагіт розходився.

- Ні, облиште мене... Чому він не почаркувався? Я не дозволю вам ображати, чуєте?!.. Зрештою, з мене досить того кнуряки!

Бюрль, геть блідий від цієї образи, звівся і сказав Морандо:

- Що це з ним? Він кликав мене, щоб влаштувати мені сцену... Він п'яний ?
- К такій тристобісовій сучій матері! – заверещав Лагіт.

Він і собі звівся на тремтливих ногах і навідліг відважив капітанові ляпаса. Мелані заледве встигла нахилитися, щоб не отримати половину собі у вухо. Ляскіт був жахливий. Фрозіна за шинквасом скрикувала, буцімто її били. Наполохані дрібні рантьє скупилися до купи за своїм столом, гадаючи, що усі ці солдати повитягають свої шабляки і пошаткують один одного. Тим часом Дюсе і Морандо схопили капітана за руки, щоб завадити йому вчепитися в горло майору, і потихеньку повели до дверей. Надворі вони його трохи заспокоїли, поклавши всю провину на Лагіта. Полковник вирішить цю справу, бо сьогодні ж увечері вони підуть і про все повідомлять як свідки події. Відвівши Бюрля, вони повернулися до кафе, де глибоко схвильований Лагіт, стримуючи сльози, вдавав цілковитий спокій і допивав свій кухоль.

- Послухайте, майоре, - звернувся до нього командир батальйону, - це дуже погано... Капітан має нижче, ніж у Вас, звання, і Ви знаєте, що йому не може бути дозволено битися з Вами.
- О, подивимося, - відповів майор.
- Та що він Вам таке зробив? Він навіть не говорив з Вами... Двоє старих приятелів... Це абсурд!

Майор непевно махнув рукою.

- Тим гірше! Він мене дратував.

Він не полишав цієї відповіді. Нічого більше не вдалося довідатись. Попри це, розголос був велетенський. Загалом, думка усього полку була такою: Мелані, лютуючи через те, що капітан кинув її, підлаштувала так, аби майор дав йому ляпаса, бо і той потрапив до її пазурів, і вона мала нарозповідати йому бридких історій. І хто б повірив у це від тієї старої шкури Лагіта, ще й після усіх жахів, котрі він плескав про жінок? Аж ось і він вклепався. Незважаючи на обурення супроти Мелані, авантюра перетворила її на вельми помітну жінку, водночас підступну й жадану, і відтоді справи у її домі йшли якнайліпше.

Наступного ранку полковник викликав майора і капітана. Він прочитав їм сувору проповідь, докоряв тим, що вони знеславили армію в непристойному місці. Як вони тепер пропонують вчинити? Адже він не може дозволити їм битися. Це питання від учора розпалювало пристрасті в полку. Вибачення виглядали неприйнятними через ляпас. Проте, оскільки Лагіт через недужу ногу вже не міг стояти, думки схилилися до того, що примирення, можливо, відбудеться, якщо полковник цього вимагатиме.

- Послухайте, - продовжував полковник, - чи приймаєте ви мене за арбітра?
- Перепрошую, пане полковнику, - увірвав його майор. – Я прийшов, щоб доповісти Вам про свою відставку... Ось вона. Так усе владнається. Прошу призначити день зустрічі.

Бюрль здивовано дивився на нього. Полковник, у свою чергу, вважав, що має висунути кілька зауважень.

- Майоре, той намір, який Ви зараз висловили, - це дуже серйозно... Вам залишалось заледве два роки, щоб дослужитися до пенсії...

Але Лагіт знов увірвав його на півслові і набурмосено промовив:

- Це мої справи.
- О, звісно ж!.. Гарзд! Я надішлю Вашу відставку. І тільки-но її приймуть, я призначу день зустрічі.

Така розв'язка ошелешила полк. Що ж стрельнуло в голову тому скаженому майору, аж йому закортіло попри все перерізати горло своєму старому товаришеві Бюрлю? Знову заговорили про Мелані та про її чудове жіноче тіло. Тепер про нього мріяли усі офіцери, розпалені думкою, що вона, безперечно, дуже гарна, бо ж он як обкрутила старих заскорузлих півнів. Командир батальйону Морандо, перестрівши Лагіта, не приховував від нього свого занепокоєння. Якщо його не вб'ють, з чого він житиме? Адже він не має статку, і йому вистачатиме хіба що на хліб з його виплатою офіцера-орденоносця і зі зменшеною вполовину пенсією за вислугу. Доки Морандо говорив, Лагіт, вибалушивши свої великі очі, нерухомо дивився в нікуди, занурений у німу низьколобу впертість. А коли командир спробував розпитати його про ненависть до Бюрля, він повторював ту ж фразу, супроводжуючи її тим самим незрозумілим помахом руки:

- Він мене дратував. Тим гірше!

Щоранку в офіцерській їдальні першими були слова: «То як? Уже прийшла його відставка?» Усі чекали на дуель і найбільше обговорювали її можливий результат. Переважна більшість вважала, що Лагіт за три секунди стримітиме на рожні, бо ж це чистий абсурд – забажати битися в його віці, з паралізованою ногою, котра не дозволяє йому бодай прикритися. Утім, дехто хитав головою. Звісно, Лагіт ніколи не сяяв розумом, більш того, протягом двадцяти років його наводили як взірць тупості, проте свого часу він був

знаний як перший стрілець полку, а ще, розпочавши службу хлопчаком, він дослужився до своїх погонів завдяки відвазі запального чоловіка, котрий не усвідомлює небезпеки. Натомість Бюрля, посереднього стрільця, вважали слабкодушним. Зрештою, побачимо. Пристрасті розпалювалися, бо та чортова відставка занадто довго мандрувала.

Звісна річ, найбільш стурбованим й знервованим був майор. Сплинув тиждень, за день мала розпочатися ревізія. Але нічого не надходило. Він тремтів на думку про те, що відважив ляпаса старому другові й подав у відставку виключно задля розваги, але не зміг затримати скандал бодай на хвилину. Якщо він буде вбитий, то уникне прикрощів бачити усе це, а якщо він, як і розраховував, уб'є Бюрля, справу негайно приховають, він врятує честь армії, а малий зможе вступити до військової школи. Але к такій сучій матері! Тим писарчукам з міністерства треба поквипитися! Майор не міг всидіти на місці: бачили, як він тинявся коло пошти, вистежував листи, розпитував полковниковго денщика. Він уже не спав і, відтак, начхати йому було на всіх. Він, забуваючись, налягав на костур і жахливо кульгав.

Напередодні ревізії він вкотре йшов до полковника і враз завмер, помітивши за кілька кроків пані Бюрль, котра вела Шарля до колежу. Він її давно не бачив, а вона, в свою чергу, замкнулася вдома. Леде не зомлівши, він зійшов з тротуару, щоб віддати їй увесь хідник. Ні він, ні вона не привіталися, через що хлопчик широко розплющив здивовані очі. Пані Бюрль з холодним лицем, високо здійнявши голову і не здригнувшись, зачепила майора сукнею. А він, коли вона проминула його, розчулено й ошелешено дивився їй услід.

- К такій сучій матері! То я вже не чоловік?! – пробуркотів він, стримуючи сльози.

В кабінеті полковника котрийсь капітан, який саме нагодився туди, сказав йому:

- Що ж! Готово! Папірець тільки-но прийшов.
- А! – пробурмотів він, геть збілівши.

Він знову побачив, як віддаляється непохитно пряма стара пані, тримаючи дитину за руку. До дідька лисого! Подумати лишень, він цілий тиждень так палко бажав, щоб прийшов той папір, а тепер через ту цидулку йому макітриться в голові і так пече у череві!

Наступного ранку на подвір'ї казарми, за старим муром, відбулася дуель. Було прохолодно, сяло ясне сонце. Лагіта мусили майже нести. Один з його свідків тримав його попід руку, а він сам з іншого боку спирався на костур. Бюрль, з лицем, розпухлим від поганого жовтого жиру, достоту спав навстоячки, немов оглушений після цілонічної гулянки. Вони не обмінялися жодним словом. Усім кортіло пошвидше з цим скінчити.

Капітан Дюсе, один зі свідків, скомандував схрестити зброю. Він відступив і промовив:

- Починайте, панове!

Бюрль одразу ж атакував, бажаючи промацати Лагіта, щоб знати, чого від нього очікувати. Протягом десяти днів ця справа була для нього абсурдним кошмаром, в якому він не міг віднайти себе. Він мав-таки підозру, але зі здриганням відштовхував її, бо в кінці була смерть. Він відмовлявся повірити в те, що друг зіграв з ним подібний жарт, аби усе владнати. До речі, нога Лагіта його дещо заспокоювала. Він вколе його в плече, і цим все буде сказано.

Протягом майже двох хвилин шпаги кресали одна об одну з тихим сталевим дзенькотом. Потім капітан зробив випад і хотів прикритися. Але майор, віднайшовши колишню руку, жахливо парадував, вимахуючи шпагою над головою, і якби він завдав удар у відповідь, капітан був би простромлений наскрізь. Тож капітан поквапився відступити, відчуваючи себе у повній владі цього чоловіка, котрий на цей раз його помилував. Нарешті він зрозумів, що це справжня страта.

Тим часом Лагіт, впевнено спираючись на свої кволі ноги, перетворився на камінь і чекав. Двоє супротивників упригнул дивилися один на одного. В каламутних очах Бюрля з'явилося благання, молитва про помилування. Він знав, чому має померти, і, мов дитина, клявся, що більше так не робитиме. Але майорові очі залишалися неблаганними: за нього говорила честь, і він придушив у собі розчулення доброго чоловіка.

- Кінчаймо! – пробурмотів він крізь зуби.

Цього разу атакував він. Засяяли блискавки. Шпага його палала, переходячи то праворуч, то ліворуч, поверталася і враз нищівним прямим ударом встромила в груди капітан, котрий упав усім тілом, навіть не скрикнувши.

Лагіт впустив шпагу, не зводячи очей з тієї бідолашної старої корови Бюрля, що простягся на спині, здоровенним черевом догори. Він повторював, лютий і розбитий від хвилювання:

- К такій тристобісовій сучій матері!

Його вивели. Йому відібрало обидві ноги, і свідки мусили підтримувати його праворуч і ліворуч, бо він не міг вже навіть користуватися ціпком.

За два місяці майор у відставці волочився проти сонечка пустельною вулицею Сновіля, аж тут знов опинився віч-на-віч з пані Бюрль і малим Шарлем. Обоє були в глибокій жалобі. Він хотів уникнути їх, але ходив погано, та й вони крокували прямісінько на нього, ні прискорюючи, ні сповільнюючи крок. У Шарля і досі було лагідне й перелякане обличчя дівчинки. Видовжене й непорушне лице пані Бюрль пожорсткішало, а щоки запали ще глибше. Лагіт став за рогом воріт, щоб віддати їм усю вулицю, але пані раптово зупинилася перед ним і простягла йому долоню. Він повагався, проте врешті-решт узяв і потис її. Але він так тремтів, що струснув рукою старої пані. Вони мовчали, німо обмінюючись поглядами.

- Шарле, - кінець кінцем сказала бабуся, - дай руку майорові.

Дитина скорилася, нічого не розуміючи. Майор глибоко зблід. Він заледве наважився торкнутись ніжних пальчиків хлопчика. А тоді, розуміючи, що має сказати бодай щось, відшукав тільки одну фразу:

- Ви й досі розраховуєте відправити його до військової школи?

- Безперечно, коли він сягне віку, - відповіла пані Бюрль.

Наступного тижня Шарля забрала тифоїдна лихоманка. Увечері бабуся, щоб вилікувати його, перечитувала йому битву «Месника», а вночі у нього почалося марення. Він помер від переляку.